

Marek Barwiński

<https://orcid.org/0000-0001-8059-6884>

Uniwersytet Łódzki

Granice państwowe według geografów – zarys problematyki

1. Wprowadzenie

Pojęcie granicy państwowej długo ewoluowało – od rozległych granic strefowych, często o nieokreślonej przynależności, do drobiazgowo wytyczanych granic liniowych. Owe nieokreślone strefy, będące często pustkowiami, stanowiły zwykle lasy, stepy, pustynie, góry lub bagna, które niejednokrotnie utrzymywano niezagospodarowane z powodów obronnych. Dominującą funkcją granicy, inaczej niż współcześnie, nie było określenie zasięgu terytorium danego państwa, ale jego obrona, dlatego granice nie miały formy liniowej, lecz postać nieustabilizowanych, trudnych do przebycia stref pogranicza.

141

Mimo że za pierwszy przykład granic liniowych można uznać słynny *limes*, czyli północne granice Imperium Rzymskiego w Brytanii oraz nad Dunajem i Renem, to musimy pamiętać, że starożytni Rzymianie też nie znali pojęcia granicy w obecnym znaczeniu – *limes* nie wytyczał obszaru imperium, ale linię obrony. Taką samą funkcję pełnił Wielki Mur Chiński. Początków współczesnej koncepcji granicy państwowej można doszukiwać się w działaniach podejmowanych po śmierci Karola Wielkiego, kiedy to terytorium lenne rozdzielono pomiędzy kilku władców. Jednak pierwsze oznaczenie granicy liniowej datuje się na 1659 rok (pokój pirenejski), a ten typ granicy zaczął rozpowszechniać się po rewolucji francuskiej (traktaty zawierane przez Francję w latach 1797, 1801, 1814, ustalenia kongresu wiedeńskiego w 1815 roku). Dopiero pod koniec XIX wieku granica liniowa przybrała swoją obecną formę. Z powszechnym i precyzyjnym rozgraniczaniem terytoriów państw mamy do czynienia od przełomu XIX i XX wieku, natomiast pozostałością rozległych pograniczy stały się strefy zdemilitaryzowane, które współcześnie już praktycznie zanikły¹.

¹ J. Barbag, *Geografia polityczna ogólna*, Warszawa 1987; S. Otok, *Geografia polityczna. Geopolityka – ekopolityka – globalistyka*, Warszawa 2012; S. Kałuski, *Bliźny historii. Geogra-*

Jak zauważa Jerzy Bański², w języku polskim termin *granica* ma wiele znaczeń, które według *Słownika synonimów* odnoszą się do takich pojęć podstawowych jak: *brzeg, koniec i limit*. Synonimami pojęcia *brzeg* są: *margines, rant, krawędź, obręb*, słowa *koniec – kraniec, kraj, skraj, obrzeże, pogranicze, miedza, rubież, kres, linia podziału, linia demarkacyjna*, pojęcia *limit – próg, pułap, maksimum, apogeum, optimum*. Jednak pomimo szerokiego znaczenia słowa *granica* rzadko posługujemy się pojęciami bliskoznacznymi, precyzującymi tematykę zainteresowań w zakresie badań granicy. Dużo bogatsze słownictwo ma geografia brytyjska, która posługuje się takimi terminami, jak *boundary, border, borderline, limit, frontier*. To ostatnie pojęcie występuje również w języku francuskim (*frontière*), hiszpańskim (*frontere*), włoskim (*frontiera*) portugalskim (*fronteira*). W języku niemieckim powszechnie wykorzystuje się termin *die Grenze*, mający podobne brzmienie w języku duńskim (*graense*), szwedzkim (*gräns*), norweskim (*grense*) i holenderskim (*grens*). Niewiele różnią się też od niego pojęcia stosowane w językach słowiańskich – polskim (*granica*), rosyjskim (*granica*), chorwackim (*granica*), serbskim (*granica*), czeskim (*hranice*) i słowackim (*hranica*), co wskazuje na istnienie w przeszłości jego wspólnego źródła³. Tym źródłem był język staropolski. Granica w znaczeniu terytorialnym odnosi się do podziału i posiadania ziemi. Polscy etymolodzy łączą początki średniowiecznej praktyki graniczenia, czyli dokładnego wytyczania i znakowania miedz, ze słowiańskimi ziemiami polskimi. Pojęcie to i słowo są bardzo stare, jeszcze prasłowiańskie, przy czym *gran-ica* jest zdrobnieniem utworzonym od rzeczownika rodzaju żeńskiego *granb*, kontynuowanego np. przez góralską *grań*. *Granica* to jedno z nielicznych słów staropolskich, które rozpowszechniło się w dużej części Europy. Ze staropolszczyzny zostało przejęte do innych języków europejskich, zwłaszcza słowiańskich i germańskich. Z *granicy* wywodzi się przede wszystkim średnio-górno-niemieckie *grenize*, które pojawia się w dokumentach krzyżackich z XIII wieku, a z tego słowa kolejne zapożyczenia – niemieckie *grenze*, rozpowszechnione w XVI wieku przez Biblię w przekładzie Marcina Lutera, a następnie przytoczone powyżej wersje w językach skandynawskich i słowiańskich⁴.

fia granic politycznych współczesnego świata, Warszawa 2017; B. Konopska, M. Barwiński, *Kształtowanie granic Polski po pierwszej wojnie światowej. Metodyczne problemy badań źródeł kartograficznych i tekstowych*, Warszawa 2021.

² J. Bański, *Granica w badaniach geograficznych – definicja i próba klasyfikacji*, „Przegląd Geograficzny” 2010, nr 82(4), s. 489–508.

³ Ibidem.

⁴ A. Bańkowski, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Warszawa 2000; J. Frasz, *Istnieją tylko pogranicza, nie granice*, „Pogranicze. Polish Borderlands Studies” 2013, nr 1, s. 69–70.

W języku angielskim bardzo wyraźnie i ściśle rozróżnia się pojęcie granicy jako linii granicznej (*boundary, border, borderline*) od pojęcia granicy jako strefy, pogranicza (*frontier, borderland*). Zwłaszcza słowo *frontier*, mimo częstego używania go w krajach anglosaskich w języku potocznym zamiennie z *boundary*, zasadniczo się różni i odpowiada polskiemu określeniu *kresy*, czyli specyficznemu typowi pogranicza⁵. Tego pojęcia nie można utożsamiać z każdym rodzajem pogranicza. Amerykańskie *frontier* to coś, co jest przed nami (*what is in front of us*), do czego należy dotrzeć. Termin ten jest charakterystyczny dla państw rozwijających się przestrzennie, ponieważ tylko takie kraje mają prawdziwe *frontiers*, czyli obszary otwarte na ekspansję terytorialną, nieokreślone żadną wyraźną granicą, położone poza efektywnym obszarem państwowym, słabo zaludnione, niestabilne, które należy poznać, podbić, zasiedlić, podporządkować (m.in. Stany Zjednoczone i Kanada w XIX wieku, Rosja carska, Rzeczpospolita szlachecka, Chiny, Republika Południowej Afryki). Zasięg terytorialny państw, które straciły dynamikę rozwoju przestrzennego, jest już precyzyjnie określony – nie strefą, lecz linią, która ogranicza, linią graniczną (*boundary*)⁶.

2. Rodzaje granic

Angielskie słowo *boundary* ('granica') wywodzi się od *bounds* ('mie-dza'), co od razu wskazuje na najważniejszą jej funkcję – określenie zasięgu terytorialnego poszczególnych państw oraz oddzielenie różnych jurysdykcji politycznych⁷. Ten podstawowy sens istnienia granicy determinuje – a raczej determinował w przeszłości – jej znaczenie strategiczno-militarne. Takie podejście preferowało granice, które same w sobie mogły być korzystne z militarnego punktu widzenia, czyli tzw. granice naturalne, „wzięte z przyrody”, wyznaczone na podstawie wyraźnie widocznych w krajobrazie elementów geomorfologicznych lub hydrograficznych, łatwe do zweryfikowania oraz dogodne do obrony, np. granice

⁵ J.R.V. Prescott, *Boundaries and Frontiers*, London 1978; idem, *Political Frontiers and Boundaries*, London 1987; M. Koter, *The Essence of Frontier, Boundaries and Borderlands. Some General Remarks*, Łódź 1988 (maszynopis); idem, *Kresy państwowe – geneza i właściwości w świetle doświadczeń geografii politycznej*, [w:] K. Handke (red.), *Kresy – pojęcie i rzeczywistość*, Warszawa 1997, s. 9–52; S. Kałuski, *Blizny historii...*

⁶ M. Koter, *Kresy państwowe...*; Z. Rykiel, *Kresy, ich ewolucja i kontekst geopolityczny*, „Kwartalnik Geograficzny” 2000, t. 4(12), s. 30–40.

⁷ M. Koter, *The essence of frontier...*

poprowadzone wzdłuż grzbietów górskich, oceanów i mórz, rzek, kanałów, jezior, bagien i pustyń⁸. Aż do okresu międzywojennego granica postrzegana była przede wszystkim jako potencjalna linia frontu, m.in. stąd wynikało też dążenie poszczególnych państw do tego, aby mieć w swoich granicach całość „należnego” im regionu geograficznego, a co za tym idzie – ustalić granicę państwową pokrywającą się z elementami środowiska geograficznego wyznaczającymi dany region. Za najkorzystniejsze uważano „oparcie” granic państwa na brzegu morza i pasma górskiego, jako najlepiej zabezpieczające ochronę kraju oraz zapewniające jego wewnętrzną spójność geograficzną, etniczną, gospodarczą, komunikacyjną. Pogląd ten był szczególnie popularny w XIX wieku we Francji⁹. W tym samym okresie w Niemczech koncepcja granic naturalnych nie była związana z rozmieszczeniem elementów geograficznych, lecz opierała się na języku i rasie¹⁰. W takim rozumieniu granice w sposób naturalny miały określać zasięg ludności o wysokim stopniu etnicznej homogeniczności oraz obejmować wszystkie obszary z dominacją ludności niemieckiej. Dla Friedricha Ratzela¹¹, dziewiętnastowiecznego niemieckiego geografa, twórcy podstaw geografii politycznej i geopolityki, granice były czymś dynamicznym, odpowiadającym w ujęciu historycznym kurczeniu się i rozszerzaniu zasięgu państwa. W jego ocenie dążeniem państwa powinno być posiadanie granic naturalnych, obejmujących dorzecza wielkich rzek. Ponadto uważał on¹², że granice odzwierciedlają siłę i stopień rozwoju państwa, nie mają więc charakteru stałego, spory graniczne prowadzą do wojen, ponieważ granice są przeszkodą we wzroście terytorialnym państwa, którego obszar powiększa się wraz z ekspansją ludności o tej samej kulturze. Poglądy takie były przejawem aspiracji geopolitycznych Niemiec i często służyły do usprawiedliwiania niemieckiego ekspansjonizmu i imperializmu.

Z powodu zanikania ich znaczenia strategicznego liczba tzw. granic naturalnych zaczęła z czasem maleć na korzyść tzw. granic sztucznych, ustalonych na podstawie politycznych umów międzypaństwowych, o przebiegu niezwiązanym z ukształtowaniem terenu. Skrajnym przykładem są granice geometryczne, w postaci linii prostych, często wyznaczone wzdłuż południków i równoleżników. Przeszło 40% granic

⁸ J. Barbag, *Geografia polityczna...*

⁹ S. Pietkiewicz, *O granicy państwowej i jej przeprowadzaniu*, „Przegląd Geograficzny” 1946, t. XX, s. 9–54; T. Komornicki, *Granice Polski. Analiza zmian przenikalności w latach 1990–1996*, Warszawa 1999; S. Otok, *Geografia polityczna...*

¹⁰ N.J.G. Pounds, *Political Geography*, New York–London 1963.

¹¹ F. Ratzel, *Politische Geographie*, München 1897.

¹² Ibidem.

międzypaństwowych w Afryce ma taki właśnie charakter, tak jak większość granic stanowych w USA i Australii oraz granica pomiędzy USA a Kanadą. Pierwszym przykładem tego typu granicy był podział świata (a raczej odkrywanych wówczas terytoriów zamorskich) pomiędzy Hiszpanię i Portugalię wzdłuż przecinającego Ocean Atlantycki „południka papieskiego”, przeprowadzony przez papieża Aleksandra VI w Torde-sillas w 1494 roku. Zaletą granic geometrycznych jest łatwość ich delimitacji zarówno na mapach, jak i w terenie. Jednak nie uwzględniają one cech przyrodniczych ani specyfiki narodowościowej, kulturowej i gospodarczej obszarów, na których zostały poprowadzone. Również część granic wyznaczonych wyłącznie na podstawie decyzji politycznych, narzuconych w wyniku ustaleń traktatowych (np. w Afryce oraz Europie Środkowej), przybiera często charakter mniej lub bardziej zgeometryzowanej, uproszczonej linii, całkowicie pozbawionej racjonalności, dzielącej sztucznie zarówno krainy geograficzne, jak i obszary kulturowe (np. część północno-wschodnich i wschodnich granic Polski). Tego typu granice nazywane są – bardzo trafnie – „bliznami historii” (*the scars of history*)¹³. Są także określane jako granice arbitralne, czyli odgórnie narzucone, ignorujące geograficzne i społeczno-kulturowe cechy danego obszaru¹⁴.

Dużo bardziej „naturalne” (oczywiście nie w rozumieniu przyrodniczym) są granice etniczne, których delimitację przeprowadzono na podstawie struktury narodowościowej społeczności zamieszkujących dany obszar. Jednak precyzyjne rozgraniczenie narodów zamieszkujących zróżnicowane etnicznie pogranicze jest w praktyce niemożliwe – głównie z powodu dużego zróżnicowania narodowościowego mieszkańców strefy pogranicza oraz braku wśród części z nich sprecyzowanego poczucia przynależności do konkretnego narodu, co w konsekwencji doprowadza do konfliktów. Zazwyczaj niewiele do sprawiedliwego rozgraniczenia wieloetnicznego pogranicza wnosi organizacja plebiscytów i referendum (popularnych zwłaszcza po pierwszej wojnie światowej), ponieważ ich rezultaty w dużym stopniu zależą od skuteczności organizacyjnej państwa oraz siły jego propagandy i agitacji, a nie rzeczywistej struktury narodowościowej danego regionu. Jeszcze bardziej tragiczne konsekwencje mają tendencje tworzenia granic etnicznych poprzez przesiedlenie, często przymusowe, ludności z obszarów przygranicznych. Wzajemne przesiedlanie ludności, jako środek zmierzający do tworzenia państw narodowych rozdzielonych granicami etnicznymi, było w praktyce realizowane już po pierwszej wojnie światowej – w 1923 roku pomiędzy Grecją,

¹³ J. Barbag, *Geografia polityczna...*

¹⁴ N.J.G. Pounds, *Political Geography*.

Bułgarią i Turcją. Po drugiej wojnie był to pogląd powszechnie głoszony w Europie, jednak stosowany w praktyce głównie w Europie Środkowo-Wschodniej (ZSRR, Polska, Czechosłowacja), ale mający przyzwolenie także państw zachodnich. Jego konsekwencją były masowe przesiedlenia, m.in. Niemców, Polaków, Ukraińców. Tego typu polityka funkcjonowała także w kolejnych dekadach i przejawiała się np. w różnego rodzaju „czyszczeniach etnicznych” stosowanych przez wszystkie strony konfliktu na Bałkanach w latach dziewięćdziesiątych XX wieku. Ponadto jeżeli granice sztuczne traktować jako „niemające związku z krajobrazem”, wyznaczone na podstawie cech pozaprzyrodniczych, to również granice etniczne należy określić tym mianem¹⁵.

Podział na granice naturalne i sztuczne jest bardzo często krytykowany¹⁶. Słusznie zauważyli m.in. Ladis Kristof¹⁷, Marek Koter¹⁸ oraz Zbigniew Rykiel¹⁹, że każda granica jest zjawiskiem politycznym i prawnym. Jej wyznaczanie nie jest kwestią geograficzną, tylko polityczną, granice są tworzone oraz kwestionowane przez człowieka, a nie przez przyrodę, dlatego w przyrodzie naturalne granice pomiędzy państwami nie istnieją. Są one natomiast wykreowanym przestrzennym wyrazem stanu prawnego, niezależnie od tego, czy pokrywają się np. z rzekami lub pasmami górskimi. Kwestię naturalności granic można zatem rozpatrywać wyłącznie w ujęciu opisowym, lecz już nie w ujęciu normatywnym.

Ponad sto dwadzieścia lat temu Eugeniusz Romer²⁰ określał granicę naturalną jako pas stanowiący przede wszystkim poważną przeszkodę dla migracji człowieka. Spośród licznych przykładów granic, które są określane jako „naturalne”, albo poprawniej jako „zaznaczone przez przyrodę” lub „fizjograficzne”, najtrwalsze i niejednokrotnie, choć nie jest to regułą, stanowiące rzeczywistą barierę dla procesów osadniczych są granice wytyczone w obszarach górskich – najpóźniej opanowywanych i zasiedlanych (np. południowe granice Polski wzdłuż Karpat i Sudetów, granica Francji i Hiszpanii w Pirenejach, alpejskie granice Włoch,

¹⁵ J. Barbag, *Geografia polityczna...*; S. Otok, *Geografia polityczna...*; S. Kałuski, *Blizny historii...*

¹⁶ R. Hartshorne, *Suggestions on the terminology of political boundaries*, „Annals of the Association of American Geographers” 1936, vol. 26, no. 3, s. 56–57; M. Koter, *The Essence of Frontier...*, Z. Rykiel, *Koncepcje granic w badaniach geograficznych*, „Przegląd Geograficzny” 1990, t. 62, z. 1–2, s. 23–35; idem, *Podstawy geografii politycznej*, Warszawa 2006; J. Bański, *Granica w badaniach geograficznych...*; S. Kałuski, *Blizny historii...*

¹⁷ L. Kristof, *The nature of frontiers and boundaries*, „Annals of the Association of American Geographers” 1959, vol. 49(3), s. 269–282.

¹⁸ M. Koter, *The Essence of Frontier...*

¹⁹ Z. Rykiel, *Podstawy geografii...*

²⁰ E. Romer, *Rola rzek w historii i geografii narodów*, Lwów 1901.

zachodnie i północne granice Czech w Szumawie, Rudawach i Sudetach, granice Szwajcarii w Alpach i górach Jura, ponadto liczne granice wytyczone m.in. w Himalajach, Pamirze, Kaukazie)²¹. Jednak nie zawsze góry są barierami dla osadnictwa – w regionach tropikalnych oraz pustynnych z powodu niższej temperatury oraz wyższych opadów często są zasiedlane, nie stanowią także granicy dla ludów pasterskich²².

Z kolei najbardziej sztucznymi spośród tzw. granic naturalnych są granice wzdłuż rzek, które w procesie historycznym były szlakami komunikacyjnymi i osiami osadnictwa, a nie jego granicami. Romer kategorycznie wyklucza je z tej kategorii, twierdząc, że „rzeka nie jest przez przyrodę jako granica wskazana”²³. W okresie międzywojennym podobnie twierdził Roman Umiastowski, który uważał, że „ustalanie granic na rzekach jest gwałtem czynionym nad rozwojem społeczeństwa”²⁴. Początki cywilizacji i najstarsze regiony polityczne oraz procesy osadnicze formowały się w rozległych i żyznych dolinach rzek, po czym stopniowo obejmowały doliny kolejnych dopływów i wygasły na obszarach źródlowych, czyli w strefach wododziałowych, z reguły trudno dostępnych i niezamieszkanymi, które przez wieki pełniły funkcję międzyplemiennej strefy pograniczy²⁵. Dlatego jako granice „naturalne” można określić strefy wododziałowe, ale nie rzeki lub doliny rzeczne. Mimo to granice państwowe wytyczone wzdłuż rzek były i są bardzo powszechne, m.in. współcześnie w Europie są wytyczone wzdłuż Dunaju, Renu, Mozy, Drawy, Sawy, Driny, Prutu, Maricy; w Azji wzdłuż Amu-darii, Amuru, Araksu, Mekongu; w Afryce wzdłuż Senegalu, Ubangi, Kongo, Zambezi, Limpopo, Oranje; w Ameryce Łacińskiej wzdłuż Rio Grande, Parany, Pilcomayo, Urugwaju. Ich popularność jest niejednokrotnie uwarunkowana politycznie i kartograficznie. Granice na rzekach są określane jako „granice dyplomatów”, gdyż – głównie według przeświadczenia polityków – są one najłatwiejsze do wyznaczenia na mapie i wytyczenia w terenie. Umiastowski wręcz stwierdził, że „ulubioną granicą dyplomacji była rzeka”²⁶. Rzeki stanowią bardzo dobrze widoczne linie na mapach przeglądowych, którymi posługują się politycy w czasie konferencji pokojowych,

²¹ J. Barbag, *Geografia polityczna...*

²² Z. Rykiel, *Podstawy geografii...*; J. Bański, *Granica w badaniach geograficznych...*

²³ E. Romer, *Rola rzek...*, s. 7.

²⁴ R. Umiastowski, *Granice polityczne naturalne i obronne w czasach pokoju i wojny*, Kraków 1925, s. 42.

²⁵ E. Romer, *Rola rzek...*; idem, *Polska. Ziemia i państwo*, Kraków 1917; A. Piskozub, *Gniazdo orła białego*, Warszawa 1968; idem, *Dziedzictwo polskiej przestrzeni. Geograficzno-historyczne podstawy struktur przestrzennych ziem polskich*, Wrocław 1987.

²⁶ R. Umiastowski, *Granice polityczne naturalne...*, s. 46.

są także doskonale widoczne w terenie, relatywnie łatwe do kontroli, dlatego nowo ustanawiane granice (niejednokrotnie te narzucane) często są wyznaczane wzdłuż biegu rzek²⁷. Taką genezę ma m.in. część współczesnych granic Polski wzdłuż Bugu, Odry i Nysy Łużyckiej.

Jednak, wbrew opinii polityków, wytyczenie granicy wzdłuż rzeki wcale nie jest proste i jednoznaczne. Z tego powodu wybuchały liczne konflikty. W celu uporządkowania i ujednolicenia postępowania na mocy traktatu wersalskiego z 1919 roku przyjęto zasadę, że dla rzek nieuregulowanych granica powinna przebiegać przez środek rzeki, a dla żeglownych – wzdłuż głównego nurtu²⁸. Rozwiązanie to nie usunęło wszystkich problemów z delimitacją. W praktyce stosuje się więcej metod wytyczania granic wzdłuż rzek (m.in. oba brzegi są granicą, a rzeka należy do obu państw; jeden brzeg jest granicą, a rzeka należy do jednego z państw; na różnych odcinkach biegu rzeki granica jest wyznaczana inną metodą). Ponadto żeglowność wielu rzek zmienia się w zależności od pory roku i stanu wód. Również nurt rzeki bywa zmienny, a nawet cała rzeka może zmieniać koryto, np. w konsekwencji powodzi. Bardzo często problematyczna jest także przynależność polityczna wysp rzecznych. Przykładami są m.in. rzeki Rio Grande (spory graniczne pomiędzy USA a Meksykiem), Amur (konflikt graniczny Chin i ZSRR w latach sześćdziesiątych XX wieku), Dunaj (spór chorwacko-serbski), a nawet strumienie górskie na granicy Polski z Czechami oraz Słowacją²⁹.

Istnienie dwóch kategorii granic państwowych – wyznaczonych wzdłuż różnych elementów fizjograficznych oraz wyznaczonych niezgodnie z czynnikami przyrodniczymi – jest faktem³⁰. Jednak mimo tego, że granice polityczne niejednokrotnie pokrywają się z elementami fizjograficznymi (zwłaszcza pasmami góorskimi i rzekami), nie są bynajmniej z tego powodu granicami naturalnymi. Współczesne granice państwowe powstały w wyniku decyzji politycznych oraz uwarunkowań geopolitycznych, a nie procesów przyrodniczych.

Inny podział, genetyczny, wyróżnia granice antecedentne – pierwotne, powstałe przed uformowaniem się na danym obszarze krajobrazu kulturowego (np. granice geometryczne pomiędzy USA a Kanadą oraz granice większości państw Ameryki Południowej), oraz granice

²⁷ M. Koter, M. Kulesza, *Geographical and historical grounds of formation of borders of former and present-day Poland*, [w:] M. Koter, K. Heffner (red.), *Changing Role of Border Areas and Regional Policies*, Łódź–Opole 2001, s. 165–179; P. Eberhardt, *Polska i jej granice. Z historii polskiej geografii politycznej*, Lublin 2004.

²⁸ N.J.G. Pounds, *Political Geography*.

²⁹ J. Barbag, *Geografia polityczna...*; S. Kałuski, *Blizny historii...*

³⁰ J. Bański, *Granica w badaniach geograficznych...*

subsekwentne – wtórne, ustanowione już po uformowaniu się krajobrazu kulturowego i zagospodarowaniu przestrzeni, a więc uwzględniające procesy historyczne, osadnicze, gospodarcze i etniczne (np. większość aktualnych granic w Europie)³¹. Jednak granice subsekwentne często są granicami narzuconymi i tak pojmowane nie tyle uwzględniają wcześniejsze uwarunkowania społeczno-kulturowe, narodowościowe i gospodarcze danego regionu, ile dzielą je i rozcinają, a w konsekwencji niszczą, jak np. międzywojenna granica polsko-niemiecka na Górnym Śląsku czy powojenna na Odrze i Nysie Łużyckiej³².

Ponadto można wyróżnić granice państwowe *de iure* i *de facto*. Przebieg granic *de iure* został ustalony na podstawie traktatów międzypaństwowych lub międzynarodowych, natomiast nie zawsze muszą one faktycznie funkcjonować. Z kolei przebieg granic faktycznych może być rezultatem działań militarnych i aneksji nieuznawanej przez drugą stronę konfliktu i państwa niezaangażowane w konflikt lub kontynuacji przebiegu granicy, pomimo zmian politycznych prowadzących do powstania nowego układu państw w danym regionie. Z kolei linia demarkacyjna jest z założenia linią tymczasowego rozgraniczenia, która z powodu niezamierzonej długotrwałości może przekształcić się w granicę *de facto*³³.

3. Wytyczanie granic

Podstawą prawną ustalenia granicy państwowej jest decyzja polityczna, najczęściej w formie umowy międzynarodowej, akceptowalnej lub narzuconej. W jej konsekwencji następuje delimitacja, czyli wyznaczenie na mapie o dużej skali (na podstawie opisu), oraz demarkacja, tj. precyzyjne wytyczenie w terenie oraz szczegółowe oznakowanie³⁴. Nie zawsze jest ono wyłącznie symboliczne, czego najbardziej znanym przykładem był przez dwadzieścia osiem lat mur berliński, a współcześnie m.in. mury na granicy Stanów Zjednoczonych i Meksyku, Izraela i Autonomii Palestyńskiej oraz rozbudowane umocnienia, m.in. pomiędzy Koreą Północną a Południową oraz Indiami a Pakistanem. Istnieje także

³¹ R. Hartshorne, *Suggestions on the terminology of political boundaries*, „Annals of the Association of American Geographers” 1936, vol. 26, no. 3, s. 56–57.

³² Z. Rykiel, *Podstawy geografii...*

³³ Ibidem; M. Sobczyński, *Państwa i terytoria zależne. Ujęcie geograficzno-polityczne*, Toruń 2006; R. Matykowski, *Trwałość i zmienność granic w Europie*, „Przegląd Zachodni” 2008, nr 3, s. 95–112.

³⁴ S. Otok, *Geografia polityczna...*

pojęcie redemarkacji, czyli dokonywania drobnych korekt przebiegu granicy, odnawiania i uzupełniania znaków granicznych oraz sporządzania dokumentacji tych czynności³⁵.

Według Stephena B. Jonesa³⁶ proces ustalania i wyznaczania granic państwowych przebiega w czterech etapach. Są to: alokacja, delimitacja, demarkacja i administracja. Alokacja (przydział) polega na podjęciu ogólnych decyzji politycznych dotyczących podziału terytorium, delimitacja (wytyczenie) to ostateczny wybór przebiegu granicy w często szerokiej strefie alokacji, demarkacja (oznaczenie) polega na fizycznym oznaczeniu granicy w terenie za pomocą słupków lub innych znaków, a administracja to stałe utrzymywanie i działanie granicy.

Kluczowym elementem procesu wyznaczania granicy państwowej jest decyzja polityczna. Może mieć ona bardzo różny charakter – od zgodnego, pokojowego ustalania przebiegu granicy przez dwa suwerenne, sąsiadujące państwa, przez akceptowaną przez oba państwa decyzję organu międzynarodowego (konferencji pokojowej), do wymuszonego podporządkowania się woli sąsiada lub grupy państw (instytucji, organizacji międzynarodowej, koalicji). Decyzje dotyczące określenia przebiegu granicy są podejmowane według niejednoznacznych i budzących wiele kontrowersji kryteriów historycznych, narodowościowych, strategicznych, gospodarczych, geograficznych. Jednak najczęściej granicę wytycza silniejszy militarnie zwycięzca konfliktu (państwo lub koalicja) lub jej przebieg jest efektem tzw. równowagi sił. Dlatego też bardzo często decyzje polityczne dotyczące przebiegu granic państwowych były podejmowane arbitralnie i miały tragiczne konsekwencje dla całych narodów, a po latach stawały się przyczynami konfliktów³⁷.

Delimitacja granicy polega na sporządzeniu na podstawie decyzji politycznej szczegółowego opisu przebiegu granicy oraz jej wrysowaniu na mapę o dużej skali (np. 1:100 000). Jest to proces wymagający wiedzy i umiejętności geograficznych oraz kartograficznych. Delimitacja jest podstawą do przeprowadzenia demarkacji, czyli dokładnego wytyczenia i oznakowania granicy w terenie. Dokumentami demarkacyjnymi, zatwierdzonymi przez rządy obu sąsiadujących państw, są precyzyjny opis przebiegu granicy oraz mapa pogranicza w skali 1:10 000 lub nawet 1:5000. Często demarkacja nie jest prostą, bezpośrednią realizacją ustaleń, które znalazły się w dokumentach delimitacji, a komisja demarkacyjna nie jest wyłącznie organem wykonawczym – niejednokrotnie musi wykazać

³⁵ S. Kałuski, *Blizny historii...*

³⁶ S.B. Jones, *Boundary Making. A Handbook for Statesmen, Treaty Editors, and Boundary Commissioners*, Washington 1945.

³⁷ M. Sobczyński, *Państwa i terytoria zależne...*; S. Kałuski, *Blizny historii...*

się inicjatywą. Przy konfrontacji teoretycznego opisu z rzeczywistością topograficzną, hydrologiczną, infrastrukturalną czy komunikacyjną konieczne może być doprecyzowanie, a nawet modyfikacja wcześniejszych ustaleń. Czasami prowadzi to do różnego rodzaju paradoksów. Niejednokrotnie wytyczenie granicy w terenie powoduje dewastację środowiska przyrodniczego, niszczenie zabudowań, przecinanie linii komunikacyjnych, trwałe podział miast i wsi, szpecenie krajobrazu różnego rodzaju umocnieniami granicznymi³⁸.

4. Funkcje i zmienność granic

Granica jest jednym z podstawowych atrybutów suwerenności państwowej oraz ważnym elementem światowej polityki i gospodarki. Zmieniają się oczywiście jej funkcje, zanika znaczenie obronne, a w konsekwencji także rola w procesie integracji politycznej i gospodarczej. Szczególnie na obszarze Unii Europejskiej granica przestaje być barierą, słabnie jej formalizacja, jednocześnie zwiększa się otwartość i przepuszczalność. Jednak potoczne opinie o „likwidacji granic” w Europie nie mają potwierdzenia w rzeczywistości. Nadal są precyzyjnie wytyczone – w traktatach, na mapach i w terenie. Ponadto pozostają podstawowym czynnikiem wyznaczającym zasięg oraz suwerenność polityczno-prawną danego państwa. Natomiast w skali świata, pomimo nasilających się procesów globalizacji, granice państwowe w większym lub mniejszym stopniu pozostają sformalizowaną barierą ograniczającą migrację ludności, komunikację, swobodną wymianę towarów i usług, a niekiedy także wzajemne oddziaływanie kulturowe i ideologiczne, często w sposób dużo skuteczniejszy niż bariery fizycznogeograficzne³⁹.

Wyraźnie zauważalny jest dualizm funkcji granic, determinowany polityką państwa, dążeniem do izolacjonizmu lub – wręcz przeciwnie – do otwartości. Z jednej strony granice pełnią funkcje różnorodnych

³⁸ S. Pietkiewicz, *O granicy państwowej...*; M. Sobczyński, *Niezmienność dawnych granic politycznych na obszarze Polski*, „Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Geographica” 1984, nr 3, s. 119–137; idem, *Trwałość dawnych granic państwowych w krajobrazie kulturowym Polski*, „Zeszyty IGiPZ PAN” 1993, nr 15; idem, *Geografia granic i pograniczy w badaniach łódzkiego ośrodka geograficznego*, „Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Geographica Socio-Oeconomica” 2006, nr 7, s. 19–36; idem, *Polskie doświadczenia w zakresie badania granic reliktowych i krajobrazu pogranicza*, [w:] M. Kulesza (red.), *Czas i przestrzeń w naukach geograficznych. Wybrane problemy geografii historycznej*, Łódź 2008, s. 66–78; S. Kałuski, *Blizny historii...*

³⁹ M. Barwiński, *Rodzaje i zmienność granic państwowych*, [w:] S. Sobotka (red.), *Mazury*, Olsztyn 2020, s. 59–83.

barier przestrzennych (strategicznych, ekonomicznych, ideologicznych, psychologicznych, migracyjnych, językowych, przyrodniczych, sanitarnych, infrastrukturalnych). Z pewnym uproszczeniem można przyjąć, że granice pełnią trzy zasadnicze funkcje: militarną (bariera dla agresji), ekonomiczną (bariera dla przepływu towarów), społeczną (bariera dla przepływu osób). Z drugiej strony dzięki przepuszczalności (w bardzo zróżnicowanym stopniu) pełnią także funkcję integrującą, zarówno dla obszarów przygranicznych, jak i zamieszkującej je ludności, prowadzą do kształtowania się regionalnych więzi transgranicznych. Funkcje granic w głównej mierze determinuje rodzaj relacji politycznych, społecznych i gospodarczych pomiędzy krajami, które dana granica rozdziela. Ponadto, w zależności od tych relacji, funkcje pełnione przez granice ulegają zmianom z reguły dużo częściej niż sam przebieg granicy⁴⁰. Pomimo istniejącego dualizmu funkcji granic należy pamiętać, że nadal podstawową funkcją sformalizowanej granicy państwowej, bezpośrednio wynikającą z jej definicji, jest określenie terytorium państwa i oddzielenie od siebie obszarów (państw) położonych po obu jej stronach⁴¹.

152 Słusznie zauważa Józef Barbag, że „nie ma granic absolutnie korzystnych, ani bezwzględnie niekorzystnych”⁴². Historia uczy nas także, że nie ma granic trwałych i niezmiennych. Granice, jako element bezpośrednio związany z procesami przekształceń państw, podlegają licznym zmianom, modyfikacjom lub wręcz przestają istnieć. Państwa powstają i znikają, dokonują dobrowolnych lub wymuszonych zmian terytorialnych. Kwestionowanie granic zawsze prowadzi do napięć w relacjach między państwowymi i może wywoływać eskalację konfliktów – do wojny włącznie. Wiek XX był okresem najintensywniejszych zmian mapy politycznej świata. Były one spowodowane m.in.:

- 1) likwidacją wielonarodowych imperiów (Rosja, Austro-Węgry, Imperium Osmańskie);
- 2) konsekwencjami pierwszej i drugiej wojny światowej (największe zmiany granic dotyczyły Rosji bolszewickiej, ZSRR, Niemiec, Polski, Finlandii, Austrii, Węgier, Rumunii, Czechosłowacji, Jugosławii, Włoch, Francji);
- 3) procesami dekolonizacji (głównie w Afryce i Azji);
- 4) podziałami państw (Niemcy, Indie, Palestyna, Korea, Chiny, Wietnam, Jemen);

⁴⁰ T. Komornicki, *Granice Polski...*; S. Kałuski, *Blizny historii...*

⁴¹ J. Bański, *Granica w badaniach geograficznych...*

⁴² J. Barbag, *Geografia polityczna...*, s. 68.

5) całkowitym wewnętrznym rozpadem (rozwiązaniem) państwa, bez zmian przebiegu granic zewnętrznych (ZSRR, Jugosławia, Czechosłowacja);

6) skuteczną secesją części terytorium (m.in. Bangladesz, Erytrea, Sudan Południowy, Turecka Republika Cypru Północnego, Górski Karabach, Abchazja, Osetia Południowa, Naddniestrze, Kosowo).

Na świecie istnieją regiony o relatywnie większej niestabilności polityczno-terytorialnej, a co za tym idzie – częstszej zmienności granic. Przez amerykańskiego geografa i geopolityka Saula Cohena zostały one określone jako *shatterbelt*, co można przetłumaczyć jako *pas drżenia*. Cohen zalicza do nich Europę Środkową, Bliski Wschód oraz Azję Południowo-Wschodnią. Do głównych przyczyn zmienności granic w tych regionach należą: brak naturalnych barier fizycznogeograficznych, sprzeczności ideologiczne, nadmierne zróżnicowanie w poziomie rozwoju sąsiadujących państw oraz niezgodność przebiegu granic politycznych i etnicznych⁴³.

W Europie Środkowej i Wschodniej, gdzie w trakcie ostatnich stu lat miały miejsce bardzo liczne zmiany granic – zwłaszcza w konsekwencji pierwszej i drugiej wojny światowej oraz upadku komunizmu na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XX wieku – występowały wszystkie wymienione przez Cohena przyczyny. Jednak najistotniejszymi uwarunkowaniami niestabilności granic politycznych w tym regionie (szczególnie w pierwszej połowie XX wieku) były: bezpośrednie działanie imperializmu niemieckiego i radzieckiego, istnienie wielonarodowych państw, wyraźna rozbieżność między granicami politycznymi a etnicznymi oraz brak naturalnych barier fizycznogeograficznych. Natomiast po roku 1990 zasadnicze znaczenie w tym kontekście miały kwestie ideologiczne (upadek systemu komunistycznego) oraz etniczne (dążenie do tworzenia państw narodowych). Wszystkie europejskie zmiany granic pod koniec XX wieku związane były z przekształcaniami ustrojowymi oraz tendencjami odśrodkowymi, secesjonistycznymi, prowadzącymi do rozpadu wielonarodowych państw (ZSRR, Jugosławii i Czechosłowacji), lub – dużo rzadziej – integracyjnymi, np. prowadzącymi do zjednoczenia dwóch państw niemieckich. Doprowadziły one do całkowitej zmiany mapy politycznej Europy Środkowej i Wschodniej, zarówno poprzez powstanie kilkunastu suwerennych państw, jak i wielu jednostek efemerycznych, głównie na obszarach postsowieckim oraz postjugosłowiańskim⁴⁴.

⁴³ S. Cohen, *Geography and Politics in a World Divided*, New York 1973.

⁴⁴ M. Sobczyński, *Zmiany polityczne, terytorialne i spory graniczne w Europie Środkowo-Wschodniej po 1989 r.*, [w:] P. Eberhardt (red.), *Studia nad geopolityką XX wieku*, „Prace Geograficzne” nr 242, Warszawa 2013, s. 181–233.

Podobnie jak na początku lat dziewięćdziesiątych XX wieku, także aktualne próby dezintegracji terytorialnej oraz zmian granic Ukrainy (Krym, Donbas), Gruzji (Abchazja, Osetia Południowa) czy Mołdawii (Naddniestrze) mają bardzo silny kontekst narodowościowy, jednak „wzbogacony” o polityczno-militarną interwencję sąsiedniego państwa (Rosja). Zmiany granic europejskich w latach dziewięćdziesiątych XX wieku odbywały się w obrębie terytoriów poszczególnych państw, były przekształceniami ich struktur wewnętrznych. Natomiast aneksja Krymu przez Rosję w 2014 roku była pierwszym po powojennym ustaleniu granic przypadkiem zmiany granicy w Europie kosztem sąsiedniego państwa, a ponadto pierwszą powojenną siłową aneksją terytorium państwa europejskiego. Jest to tendencja skrajnie niebezpieczna i sprzeczna z prawem międzynarodowym⁴⁵. Została ona brutalnie potwierdzona w lutym 2022 roku agresją militarną Rosji na Ukrainę, która m.in. ma na celu dalszą dezintegrację terytorialną Ukrainy i wymuszenie kolejnych zmian granic państwowych.

154

Niezgodność przebiegu granic politycznych i narodowościowych wraz z powszechnym wzrostem nastrojów nacjonalistycznych oraz agresywną, imperialną polityką Rosji jest aktualnie w Europie główną przyczyną zmian granic państwowych, zarówno najnowszych (Bałkany, Europa Środkowo-Wschodnia, Zakaukazie, Krym), jak i potencjalnych (np. Ukraina – „republiki” doniecka i ługańska, obwód chersoński i zaporoski; Bośnia i Hercegowina – Republika Serbska; Wielka Brytania – Szkocja; Belgia – Flamandia; Hiszpania – Katalonia, Kraj Basków).

Ze zmiennością granic państwowych związane są ich stabilność oraz trwałość. Pod pojęciem stabilności granicy rozumie się jej niezmiennosć w historycznie znaczącym okresie, czego konsekwencją jest m.in. zróżnicowanie obszaru pogranicza pod względem kulturowym, gospodarczym oraz narodowościowym⁴⁶. Jest to stabilność rozumiana geograficznie, a nie prawnie, czyli granica pozostaje stabilna niezależnie od tego, jak zmieniają się państwa po obu jej stronach⁴⁷. W Polsce najbardziej stabilne są granice południowe, biegnące łańcuchem Karpat i Sudetów. Również w skali Europy do najbardziej stabilnych należą granice górskie, m.in. wytyczone w Pirenejach, Alpach, Karpatach, Sudetach, Rudawach, Szumawie i Górach Skandynawskich. Są to granice bardzo wyraźnie zaznaczone w krajobrazie, w przeszłości pełnią-

⁴⁵ M. Barwiński, *Geographical, historical and political conditions of ongoing and potential ethnic conflicts in Central and Eastern Europe*, „European Spatial Research and Policy” 2019, vol. 26, no. 1, s. 149–173; idem, *Rodzaje i zmienność granic...*

⁴⁶ M. Sobczyński, *Niezmiennosć dawnych granic...*; idem, *Trwałość dawnych granic...*

⁴⁷ Z. Rykiel, *Podstawy geografii...*

ce funkcje bariery przestrzennej, trudne do przekroczenia i łatwe do obrony. Z reguły są zgodne z granicami etnicznymi, co z pewnością zwiększa ich stabilność. Z kolei najmniej stabilne w Europie są granice państw w jej częściach środkowej i wschodniej, w większości wytyczone na terenach nizinnych, ponadto bardzo wyraźnie zróżnicowanych narodowościowo.

Z trwałością granicy mamy do czynienia wtedy, gdy istnieje zróżnicowane pogranicze pomimo zaniku jej jako bariery politycznej. Trwałość taka utrzymuje się często przez wiele lat po zniesieniu granicy, ale zależy od jej stabilności oraz intensywności przemian politycznych i społeczno-gospodarczych na danym obszarze, zachodzących zarówno w okresie, gdy granica pełniła swą funkcję, jak i później. Można też mówić o trwałości przejawiającej się w postaci bezpośrednich śladów pozostałych po dawnej granicy, a więc jej oznakowania (demarkacji) i związanej z nią infrastruktury (budynków straży granicznej, komór celnych i dróg granicznych). Do niebezpośrednich, ale dużo silniej się zaznaczających, należą ślady utrwalone w strukturze użytkowania ziemi, fizjonomii zabudowy i morfologii działki siedliskowej, a także w świadomości mieszkańców, ich obyczajach i języku, wynikające z przynależności danych obszarów do różnych organizmów politycznych. Na obszarze Polski zdecydowanie najtrwalsza jest dawna granica rozbiorowa, a później polsko-niemiecka na Prośnie oraz granica Prus Wschodnich⁴⁸. Do tego typu granic używa się także określenia „granica reliktowa” – widoczna w aspekcie społecznym, kulturowym i gospodarczym, ale niepełniąca już funkcji granicy politycznej⁴⁹. Pojęcie trwałości granicy można stosować także do przemian struktury narodowościowo-wyznaniowej mieszkańców, powstałych w konsekwencji podziałów politycznych danego obszaru, które utrzymują się długo po likwidacji linii granicznej i w swoisty sposób „wyznaczają” współcześnie przebieg dawnej granicy⁵⁰.

⁴⁸ M. Sobczyński, *Niezmiennosc dawnych granic...*; idem, *Trwałość dawnych granic...*

⁴⁹ G. Kosmala, *Granica reliktowa*, Toruń 2003; M. Sobczyński, *Polskie doświadczenia...*

⁵⁰ M. Barwiński, *Wpływ granic oraz uwarunkowań politycznych na zmiany struktury narodowościowej i wyznaniowej na przykładzie Podlasia*, [w:] M. Kulesza (red.), *Czas i przestrzeń w naukach geograficznych. Wybrane problemy geografii historycznej*, Łódź 2008, s. 48–65.

5. Wnioski

Według polskich geografów, m.in. Józefa Barbaga⁵¹, Marka Kotera⁵², Zbigniewa Rykla⁵³, Jerzego Bańskiego⁵⁴, Stanisława Otoka⁵⁵, Stefana Kałuskiego⁵⁶, istota współczesnej granicy państwowej polega na określeniu zasięgu terytorialnej zwierzchności poszczególnych państw oraz oddzieleniu terytorium jednego państwa od innych państw lub od obszarów niepodlegających niczyjej suwerenności. Bardzo podobne podejście reprezentują także amerykańscy i brytyjscy geografowie, m.in. Norman J.G. Pounds⁵⁷, dla którego granice oddzielają suwerenność jednego państwa od suwerenności jego sąsiadów, oraz John R.V. Prescott⁵⁸, twierdzący, że granice oddzielają obszary należące do różnych podmiotów politycznych. Z kolei prawnicy specjalizujący się w prawie międzynarodowym, m.in. Ludwig Ehrlich⁵⁹ i Alfons Klafkowski⁶⁰, definiując granicę państwową, podkreślają, że jest to linia określająca obszar państwa, oddzielająca go od innego państwa i oznaczająca koniec zasięgu władzy państwowej. W ujęciu prawnym granica jest elementem brzegowym państwa. Jednak granica państwa oddziela nie tylko obszar lądowy, ale także morski, powietrzny oraz podziemny. Z tego względu granicę państwową należy określić nie jako linię, lecz jako powierzchnię prostopadłą do linii granicznej⁶¹. Dlatego precyzyjniejsze jest rozróżnienie pojęcia granicy jako płaszczyzny, która oddziela obszary podlegające zwierzchnictwu terytorialnemu sąsiadujących państw, od pojęcia linii granicznej, która określa tylko sam przebieg granicy państwowej⁶². Wyraźnie widać, że w przypadku definiowania granicy państwowej naukowcy koncentrują swą uwagę zarówno na jej istocie politycznej i prawnej, jak i na samej fizyczności granicy (linia, strefa, płaszczyzna), z reguły określając ją jako formę geometryczną umownie rozdzielającą państwa lub państwa i terytoria niesamodzielne.

156

⁵¹ J. Barbag, *Geografia polityczna...*

⁵² M. Koter, *The essence of frontier...*

⁵³ Z. Rykiel, *Podstawy geografii...*

⁵⁴ J. Bański, *Granica w badaniach geograficznych...*

⁵⁵ S. Otok, *Geografia polityczna...*

⁵⁶ S. Kałuski, *Blizny historii...*

⁵⁷ N.J.G. Pounds, *Political Geography.*

⁵⁸ J.R.V. Prescott, *Boundaries...*; idem, *Political Frontiers...*

⁵⁹ L. Ehrlich, *Prawo międzynarodowe*, Warszawa 1958.

⁶⁰ A. Klafkowski, *Prawo międzynarodowe publiczne*, Warszawa 1981.

⁶¹ J. Barbag, *Geografia polityczna...*; S. Otok, *Geografia polityczna...*; J. Bański, *Granica w badaniach geograficznych...*

⁶² A. Klafkowski, *Prawo międzynarodowe...*; Z. Rykiel, *Podstawy geografii...*

Granice państwowe mają głównie charakter polityczny i prawny. Są niezbędnym komponentem państwa. Świat złożony z suwerennych państw jest światem podzielonym granicami. Z jednej strony granice dzielają i odgradzają dane państwo od sąsiadów, są zewnętrzną linią skutecznej kontroli władzy centralnej, z drugiej pełnią funkcję integrującą dla terytorium i zamieszkującej go ludności, są manifestacją sił dośrodkowych.

Bibliografia

- Bańkowski A., *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Warszawa 2000.
- Bański J., *Granica w badaniach geograficznych – definicja i próba klasyfikacji*, „Przełąd Geograficzny” 2010, nr 82(4), s. 489–508.
- Barbag J., *Geografia polityczna ogólna*, Warszawa 1987.
- Barwiński M., *Geographical, historical and political conditions of ongoing and potential ethnic conflicts in Central and Eastern Europe*, „European Spatial Research and Policy” 2019, vol. 26, no. 1, s. 149–173.
- Barwiński M., *Rodzaje i zmienność granic państwowych*, [w:] S. Sobotka (red.), *Mazury*, Olsztyn 2020, s. 59–83.
- Barwiński M., *Wpływ granic oraz uwarunkowań politycznych na zmiany struktury narodowościowej i wyznaniowej na przykładzie Podlasia*, [w:] M. Kulesza (red.), *Czas i przestrzeń w naukach geograficznych. Wybrane problemy geografii historycznej*, Łódź 2008, s. 48–65.
- Cohen S., *Geography and Politics in a World Divided*, New York 1973.
- Eberhardt P., *Polska i jej granice. Z historii polskiej geografii politycznej*, Lublin 2004.
- Ehrlich L., *Prawo międzynarodowe*, Warszawa 1958.
- Fras J., *Istnieją tylko pogranicza, nie granice*, „Pogranicze. Polish Borderlands Studies” 2013, nr 1, s. 69–70.
- Hartshorne R., *Suggestions on the terminology of political boundaries*, „Annals of the Association of American Geographers” 1936, vol. 26, no. 3, s. 56–57.
- Jones S.B., *Boundary Making. A Handbook for Statesmen, Treaty Editors, and Boundary Commissioners*, Washington 1945.
- Kałuski S., *Blizny historii. Geografia granic politycznych współczesnego świata*, Warszawa 2017.
- Klaffkowski A., *Prawo międzynarodowe publiczne*, Warszawa 1981.
- Komornicki T., *Granice Polski. Analiza zmian przenikalności w latach 1990–1996*, Warszawa 1999.
- Konopska B., Barwiński M., *Kształtowanie granic Polski po pierwszej wojnie światowej. Metodyczne problemy badań źródeł kartograficznych i tekstowych*, Warszawa 2021.
- Kosmala G., *Granica reliktowa*, Toruń 2003.
- Koter M., *Kresy państwowe – geneza i właściwości w świetle doświadczeń geografii politycznej*, [w:] K. Handke (red.), *Kresy – pojęcie i rzeczywistość*, Warszawa 1997, s. 9–52.

- Koter M., *The Essence of Frontier, Boundaries and Borderlands. Some General Remarks*, Łódź 1988 (maszynopis).
- Koter M., Kulesza M., *Geographical and historical grounds of formation of borders of former and present-day Poland*, [w:] M. Koter, K. Heffner (red.), *Changing Role of Border Areas and Regional Policies*, Łódź–Opole 2001, s. 165–179.
- Kristof L., *The nature of frontiers and boundaries*, „Annals of the Association of American Geographers” 1959, vol. 49(3), s. 269–282.
- Matykowski R., *Trwałość i zmienność granic w Europie*, „Przegląd Zachodni” 2008, nr 3, s. 95–112.
- Otok S., *Geografia polityczna. Geopolityka – ekopolityka – globalistyka*, Warszawa 2012.
- Pietkiewicz S., *O granicy państwowej i jej przeprowadzaniu*, „Przegląd Geograficzny” 1946, t. XX, s. 9–54.
- Piskozub A., *Dziedzictwo polskiej przestrzeni. Geograficzno-historyczne podstawy struktur przestrzennych ziem polskich*, Wrocław 1987.
- Piskozub A., *Gniazdo orła białego*, Warszawa 1968.
- Pounds N.J.G., *Political Geography*, New York–London 1963.
- Prescott J.R.V., *Boundaries and Frontiers*, London 1978.
- Prescott J.R.V., *Political Frontiers and Boundaries*, London 1987.
- Ratzel F., *Politische Geographie*, München 1897.
- Romer E., *Polska. Ziemia i państwo*, Kraków 1917.
- Romer E., *Rola rzek w historii i geografii narodów*, Lwów 1901.
- Rykiel Z., *Koncepcje granic w badaniach geograficznych*, „Przegląd Geograficzny” 1990, t. 62, z. 1–2, s. 23–35.
- Rykiel Z., *Kresy, ich ewolucja i kontekst geopolityczny*, „Kwartalnik Geograficzny” 2000, t. 4(12), s. 30–40.
- Rykiel Z., *Podstawy geografii politycznej*, Warszawa 2006.
- Sobczyński M., *Geografia granic i pograniczy w badaniach łódzkiego ośrodka geograficznego*, „Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Geographica Socio-Oeconomica” 2006, nr 7, s. 19–36.
- Sobczyński M., *Niezmiennność dawnych granic politycznych na obszarze Polski*, „Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Geographica” 1984, nr 3, s. 119–137.
- Sobczyński M., *Państwa i terytoria zależne. Ujęcie geograficzno-polityczne*, Toruń 2006.
- Sobczyński M., *Polskie doświadczenia w zakresie badania granic reliktowych i krajobrazu pogranicza*, [w:] M. Kulesza (red.), *Czas i przestrzeń w naukach geograficznych. Wybrane problemy geografii historycznej*, Łódź 2008, s. 66–78.
- Sobczyński M., *Trwałość dawnych granic państwowych w krajobrazie kulturowym Polski*, „Zeszyty IGiPZ PAN” 1993, nr 15.
- Sobczyński M., *Zmiany polityczne, terytorialne i spory graniczne w Europie Środkowo-Wschodniej po 1989 r.*, [w:] P. Eberhardt (red.), *Studia nad geopolityką XX wieku*, „Prace Geograficzne” nr 242, Warszawa 2013, s. 181–233.
- Umiastowski R., *Granice polityczne naturalne i obronne w czasach pokoju i wojny*, Kraków 1925.